مختيار احمد ملاح

سنڌي ٻوليءَ ۾ سائنسي ۽ سماجي علمن جي اصطلاحن جو باني
ننديرام ميراڻي ’سيوهاڻي‘

Nandiram Meerani – the founder of scientific and sociological terms in Sindhi language

Abstract:

Dewan Nandiram Sehwani (1819-1875) was born in Sehwan. He had vast scholarship in Persian, Sindhi, Hindi and other languages. He started working as Munshi and translator in the office of Commissioner, later he joined as a teacher at Normal School of Karachi. He was the person, who actually prepared the existing Sindhi Alphabet. In his book, "History of Sindh" he has given in detail about his role in that committee. He was a trusted person of B. H. Ellis; therefore most of the assignments regarding books and reports were prepared by him. He wrote many text books and translation of academic books in Arabic-Sindhi characters. He won a handsome amount as award for his translation of Tarikh Mausmi into Sindhi. His major works are Bab-Namo, Esop's Fables, History of Sindh, Geography of the World, Drawing Book and many others. He is called the father of modern Sindhi prose. This research paper focuses on his role in introduction of scientific, social science, drawing, geometry, mathematics, etc. terminology in Sindhi language, which is ever big example in Sindhi.

سنڌ جي قديم ۽ وچولي دؤرن جي تعليمي نظام تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي تہ اهو تعليمي نظام گهڻو ڪري مذهبي اثر ۾ رهيو آهي. موهن لعل ڪيمچند، قديم دؤر جي تعليم جي سلسلي ۾ لکيو آهي تہ:

”اتهاس ڏي نهاريندا سين تہ هر ڪنهن نموني جي تعليم ڏني ويندي هئي. صبح جو سويل اٿي وديارٿي ۽ گُرو گڏجي ايشور جي پرارٿنا ڪندا هئا. تنهن کانپوءِ هرهڪ وديارٿي ورزش ڪندو هو، جيئن هرڪو ٻلوان ٿئي ۽ تندرست گذاري. تنهن کانپوءِ اشنان ڪري پاٺ پوڄا کان واندا ٿي تعليم وٺندا هئا. تنهن کانپوءِ گُرو انهن وديارٿين کي ڌرمي شاستر، ويد،

پراڻ، راماڻ ۽ مهاڀارت جي سنسڪرت جي شلوڪن جون سمجهاڻيون ڏيندو هو. شام جي وقت سڀ وديارٿي پهاڙن تي گُروءَ سان گڏ ويندا هئا، جتي سهڻن نظارن ڪي ڏسڻ پسند ڪندا هئا ۽ ڪن چڱين ۽ اخلاقي ڳالهين تي بحث ڪندا هئا“.[1]

قديم دؤر جا سنڌي ڪتاب اسان وٽ موجود نہ آهن، انڪري انهن جي علمي، ادبي ۽ سائنسي ڪٿ ڪرڻ مشڪل آهي. سنڌ جي وچولي دؤر ۾ بہ مذهبي ادب درسگاهن ۽ مڪتبن ۾ ڏنو ويندو هو. برطانوي عملدار رچرڊ برٽن سنڌي ٻولي ۽ ادب جو گهرو مطالعو ڪيو، ان جي نتيجي ۾ هن ڪلاسيڪل سنڌي ادب جي تاريخ مرتب ڪري ڏني. هن سنڌي ادب بابت لکيو آهي تہ:

”سنڌي ادب لاءِ ايترو چوڻ ڪافي آهي تہ جڏهن انگريزن هندستان ۾ پير پاتو، تڏهن ڪنهن بہ ڏيهي ٻوليءَ ۾ ايترو علم ۽ ادب ڪو نہ هو، جيترو سنڌيءَ ۾ موجود آهي، پر ان جي شاهوڪاري عربي ترجمن ۽ مذهبي ڪتابن تي منحصر آهي. ڪتابن جي پوري ڪٿ نٿي ڪري سگهجي، پر ايترو يقين آهي تہ بہ ٽي سئو قلمي نسخا ڪٺا ڪري سگهبا“.[2]

برطانوي راڄ جي آمد تائين سنڌ ۾ نہ سرڪاري اسڪول هئا، نہ وري شايع ٿيل ڪي ڪتاب موجود هئا. انڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ سائنسي، سماجي، معاشي، اقتصادي يا، درسي اصطلاحن جو هجڻ بہ مشڪل هو. مسٽر پرنگل 1847ع ۾ جيئن ئي ذميواري سنڀالي، تہ هن سنڌ ۾ تعليم ۽ ٻوليءَ جي صورتحال جانچڻ لاءِ پنهنجي ماتحت آفيسرن کان رپورٽون طلب ڪيون. ماتحت آفيسرن پنهنجون رپورٽون پيش ڪندي لکيو آهي تہ سنڌ ۾ سرڪاري سطح تي ڪو بہ اسڪول هلندڙ نہ آهي، نہ وري سنڌي زبان ۾ لکت جو ڪو رواج عام آهي، البت هنن اعتراف ڪيو آهي تہ ڪجهہ انفرادي ڪوشش سان مدرسا ۽ مڪتب مختلف ضلعن ۾ هلندڙ آهن. ٻيو تہ هنن پنهنجي رپورٽ ۾ ڄاڻايو تہ سنڌي زبان ۾شايع ٿيل هڪڙو بہ ڪتاب موجود نہ آهي، البت ڪٿي ڪٿي قلمي پستڪ موجود آهن.اهي رپورٽون اڳتي هلي سنڌي ٻوليءَ جي سرڪاري حيثيت ۽ تعليمي ذريعي جو سبب بڻيون.

1853ع ۾ عربي-سنڌي صورتخطيءَ جي جاري ٿيڻ ڪانپوءِ سنڌي ٻوليءَ جي علمي ۽ ادبي ترقيءَ ۾ انقلاب اچي ويو. سرڪار، سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت تسليم

ڪندي، سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏنو. انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو تہ:

"انگريزن جو سنڌ تي قبضو، سنڌي ادب جي بدلجڻ ۽ سنوارجڻ جي حق ۾ هڪ پيش خيمو ثابت ٿيو. جيتوڻيڪ اڳوڻي ملڪي نظام، معاشري ۽ تعليمي ماحول جي تشڪيل ۽ صورتحال سان سنڌي زبان پوري طرح تهڪيل هئي، ليڪن ان هوندي بہ اسان جي زبان اجا ايتري ترقي يافتہ ڪانہ هئي، جو جديد زماني جي بدلجندڙ حالتن سان هلي سگهي ۽ ان جي سيني تقاضائن ۽ ضرورتن کي پورو ڪري سگهي، چنانچہ انگريز حڪومت، جڏهن ملڪي ۽ سياسي ضرورتن جي آڌار تي سنڌي زبان کي سنڌ جي تعليمي درسگاهن ۽ سرڪاري محڪمن ۾ رائج ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، تڏهن ان تي عمل ڪرڻ ۾ ڪين ڪيترين دشوارين درپيش ٿيون".[3]

هن دؤر جي نثري ادب جي ترقيءَ لاءِ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو تہ:

"حڪومت طرفان سنڌي ادب کي وڌائڻ ۽ ترقي ڏيارڻ واري تحريڪ سبب، سنڌي مصنفن ۾ فطري طور پنهنجي ادب کي اجاگر ڪرڻ جو چاهہ جاڳيو. انهن ۾ ديوان ننديرام، اڌارام، پريداس، قاضي غلام علي، سيد ميران محمد شاهہ اول، آخوند عبدالرحيم، مرزا علي رضا، مرزا صادق علي بيگ ۽ ديوان ڪيولرام خاص طور برک هئا. ديوان ننديرام جو قدم انهن سينيءَ ۾ اڳيان اڳيان هو. انهن بزرگن هر موضوع تي، خاص طور تاريخ، وياڪرڻ، حساب، جاگرافي، آلجبرا، علم بدن ۽ منطق تي ڪتاب تيار ڪيا".[4]

اوائلي دؤر جي نثر نويسن جو سڀ کان وڏو ڪارنامو مختلف علمن لاءِ سنڌيءَ ۾ جوڙيل علمي اصطلاحن (Terms) جو هڪ وڏو ذخيرو آهي، جو سنڌي علم ۽ ادب تي سندن دائمي احسان وانگر آهي. سنڌيءَ ۾ تعليمي ضرورتن کي نباهڻ لاءِ جڏهن پهريون پيرو مختلف علمن، جهڙوڪ تاريخ، جاگرافي، حساب، جاميٽري ۽ آلجبرا وغيره جا ڪتاب جوڙيا ويا، تڏهن سڀ کان ڏکيو مسئلو، انهن نون علمن جي اصطلاحن جوڙڻ جو هو، ڇاڪاڻ جو سنڌيءَ ۾ ڪڏهن بہ ان قسم جا علمي ڪتاب

اڳي نہ لکيا ويا هئا. مثال طور، اڳي رياضيءَ جي علم متعلق اصطلاح جهڙوڪ: اڻپور، ڏهائي، مُور، وياج، راس، پاچي، ونڊ، جوڙ، ڪٽ، وڏو عام پورو ونڊيندڙ، ننڍي عام پيچ اپٽ وغيره رائج نہ هئا. مطلب تہ درسي ڪتابن جو دؤر سنڌي نثر جو بنيادي ۽ ڪلاسيڪل دؤر آهي. هن دؤر ۾ سائنسي ۽ ٽيڪنيڪي لفظن جو، سنڌي زبان ۾ استعمال ٿيو ۽ نوان سنڌي لفظ پڻ جڙيا. جيتوڻيڪ ليکڪن جي صورتخطيءَ ۾ فرق آهي، پر هنن ٺيٺ سنڌي لفظ استعمال ڪيا آهن. ان سان گڏوگڏ عربي، فارسي ۽ انگريزي لفظن جا متبادل لفظ، سنڌي نثر ۾ رائج ڪيا، اُن درسي ۽ سائنسي نثري ادب جي تحريڪ جو سرواڻ ننديرام ميراڻي هو.

ننديرام جي ولادت ۽ خاندان: ديوان ننديرام ميراڻي، سنڌ جي تاريخي ۽ قديم شهر سيوهڻ ۾، 27 آڪٽوبر 1819ع يعني اوڻيهين صديءَ ڌاري، ديوان ٽڏو مل ميراڻيءَ جي گهر ۾ پيدا ٿيو. سندس ڏاڏو مهرو مهتو هو، سنڌ ۾ اڪثر پائيبند 'مهتو' سڏائيندا هئا. مهتو يعني وڏيرو ڪيس پراڪريت ۾ مهتو ۽ سنسڪرت ۾ مها يعني وڏو نالا ڏنل آهن. زمين جي مالڪن پاران ڳوٺاڻن کان ڍلون، مسواڙون ۽ ليکو چوکو اوڳاڙيندڙ کي 'مهتو' سڏيو ويندو هو. سندس ڏاڏو حضرت قلندر لعل شهباز جو مودي هو ۽ وڏو عامل پڻ سڏبو هو. 'عامل' عربي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'عمل ڪندڙ يا ڪاروبار هلائيندڙ'. اڳ هندو ڪامورا پاڻ کي 'عامل' سڏائيندا هئا ۽ 'مودي' ان کي چيو ويندو هو، جيڪو حضرت قلندر لعل شهباز جي فدائين ۾ نالو داخل ڪرائيندو هو. سندس پويان پاڻ کي 'ميراڻي ديوان' سڏائڻ لڳا ۽ اهو ئي سبب آهي جو جن هندن سرزمين سيوهڻ ۾ رهي قلندر لعل شهباز جي فدائين جي لسٽ ۾ نالو داخل ڪيو، انهن مان هي 'ميراڻي ديوان' پيش پيش آهن".[5]

نندیرام 1836ع ۾ پنهنجي گهروارن جي مرضيءَ سان 'وراڻ ٻائي' سان شادي ڪئي ۽ ٻن پٽن ۽ ٻن ڌيئرن جو اولاد ٿيس. سندس ڪتاب 'تاريخ سنڌ' جو ٻيو ڇاپو 1861ع ۾ شايع ٿيو، ان ڪتاب جي ديباچي ۾ هن جهڙوڪ پنهنجي آتم ڪٿا لکي آهي. ديوان نندیرام، 15 مئي 1875ع تي وفات ڪئي.

نندیرام جي تعليم ۽ فارسيءَ ۾ مهارت: ديوان نندیرام ميراڻي ننڍي هوندي کان ئي مسلمانن سان گڏ، سيوهاڻي قافين جي مڪتبن ۾، مولوين وٽان ابتدائي تعليم فارسي ۽ عربي پڙهيو، ذهين بہ حد درجي جو هو، جنهنڪري سُتت ئي پڙ ٿيو ۽ فارسي نثر توڙي نظم ۾ ماهر بڻجي پيو. پير حسام الدين راشدي لکي ٿو تہ:

”ننديرام انگريز دؤر جو فارسي دان هو؛ اگرچه شاعر نہ هو، ليڪن فارسي ادب سان سندس خاص اُنس هو؛ تاريخ سان زياده دلچسپي هيس؛ تاريخ معصوميءَ کي سڀ کان پهريائين هن صاحب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو“.[6]

عربي-سنڌي لکت کي مقرر روپ ڏيڻ واري ڪاميٽيءَ ۾ ڪردار: انهن ڏينهَنِ ۾، انگريز عملدارن کي اهڙن مُنشين جي ضرورت هئي، جن کي فارسي ۽ سنڌي لکڻ ۽ پڙهڻ تي عبور حاصل هجي، ان معاملي ۾ ننديرام سرڪار جون سڀ گهرجون پوريون ڪندڙ هو. اسڪول ڪولڻ جي ناڪامي ۽ بيروزگاريءَ کان تنگ ٿي، ڪراچيءَ جو رخ ڪيائين، جتي ڪيس 1850ع ۾ سرڪاري طور منشيءَ جي نوڪري ملي وئي ۽ آفيسرن جي سنڌي ٻوليءَ واري امتحان ۾ سندس خدمتون واضح طور تي سرڪار جي سامهون اچي چڪيون هيون. مارچ 1853ع ۾ عربي-سنڌي لکاوٽ کي مقرر روپ ڏيڻ واري سرڪاري ڪاميٽي جوڙي وئي، جنهن ۾ ننديرام جو ڪردار سينيءَ کان اهم هو. ۽ پانئجي ٿو تہ ديوان ننديرام جي ترقي طرف وڌڻ جي اها پهرين منزل هئي، آخر سنڌي الف ب جي تياريءَ لاءِ دل ۽ جان سان ڪم ڪرڻ لڳو ۽ صورتخطيءَ جي نهڻ تائين انهيءَ ڪاميٽيءَ جو ميمبر ٿي رهيو. ’تواريخ سنڌ‘ ۾ پنهنجي ڪردار جو اعتراف ڪندي جيئن لکيو اٿس، تيئن هتي ڏجي ٿو:

”سنڌ ڏيهہ ۾ اڳين حاڪمن جو سرڪاري ڪم پارسي قلم ۾ هلندو هو ۽ هاڻوڪي سرڪار جو پڻ متي قلم ۾ 1852ع توڻي پي هليو پر جڏهہ سنڌ جي اختياري ڪم ڇوڙڻ ٻڌڻ جي واڳ قدر ڄاڻندڙن اهل قلم صاحبن جي هٿ ۾ آئي تڏهہ ڄاتاءُ تہ جهڙي طرح انگريزي سرڪار جي ٻئن ڏيهن ۾ مادري زبان سان سهنجائي ۽ خوبي ڪري سيڪو سرڪاري ڪم هلندڙ آهي تهڙي طرح هتي پڻ رواج ڏيون تہ ڪم ۾ پڻ صفائي رهي ۽ عام کي بہ فائدو رسي انهن ڏيهن ۾ قدر ڄاڻيندڙ غريب نوازيندڙ رعيت کي وڌندڙ ۽ گهڻو ڪري سيڪهہ علم جا گهرندڙ عالمن ۾ عامل فاضلن ۾ جناب مستر سر بارٽل فرئر صاحب بهادر اڳيون ڪمشنر سنڌ ۽ مستر ايلس صاحب بهادر اڳيون اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ جي سيڪهہ پرڪري سنڌ ڏيهہ جا جوڙجڪ ڪندڙ هئا تڏهہ پهراءِ ۾ پوئين جناب رڳو سنڌي الف بي جي ٺهرائڻ جو ڪم سٽيو. جئين تہ گهڻي بحث ۽ چڪاس ۽ هوڏ ۽ ڏيهي ماڻهن جي صلاح ۽ ان وقت جي ناظمن صاحبن جي راءِ ساڻ متفق ٿي، هن

حقير جي مدد سان سنڌي الف- بي ٺاهي ۽ ڇپرائي، سرڪاري ڪم ۾ ٿورو ٿورو رواج ڏنو".[7]

ننديرام کي سرڪاري انعام: 1852ع ۾ بمبئي حڪومت سنڌ جي تعليم لاءِ ڏهه هزار جي ساليانې بجيٽ منظور ڪئي. مارچ 1853ع ۾ اها رقم ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر جي اختيار هيٺ رکي ويئي ۽ کاتي جو نالو 'تعليم کاتا' رکيو ويو. سنڌ ۾ پهريون خانگي اسڪول 1851ع ۾ قائم ٿيو هو، پر پهريون سرڪاري اسڪول 1854ع ۾ قائم ٿيو. اسڪولي ڪتابن جي گهرج کي پورو ڪرڻ لاءِ ڪتابن جي ليکڪن ۽ مترجمن کي خاص معاوضا ڏنا ويندا هئا. اصلوڪي ڪم جو اعزازيو الڳ هو ته ترجمي جو الڳ. ڪجهه خاص ڪمن لاءِ صلاحڪار مقرر ڪيا ويندا هئا ۽ غير سنڌي ليکڪن جون خدمتون حاصل ڪيون ويندڙيون هيون. خاص ڪتابن ۽ ترجمن لاءِ انعام ڏنا ويندا هئا. 1853ع ۾ بي ايچ ايلس هڪ اشتهار ڏنو، جنهن جو متن هيٺ ڏجي ٿو:

"هڪڙي 'تاريخ معصومي' جنهن کان سنڌ جي ماڻهن کي گهڻو فائدو رسندو ۽ اهو ڪتاب فارسي عبارت ڪري سليس ۽ مربوط آهي، جو شخص ته ڪتاب جو سنڌي وائي ۾ پسند ڪيل ترجمو ڪندو اهو ڏيڍ سو روپيا مهيني خانگي ۽ سرڪاري انعام جي جوڳو ٿيندو".[8]

شروعاتي سالن ۾ ڪتابن جي جانچ پڙتال ۽ انعامن لاءِ هيٺيان ميمبر هوندا هئا:

1. ڪيپٽن ڊسنٽر ول، سربراهه
2. ليفٽيننٽ هربرٽ آرٿر، ميمبر
3. ليفٽيننٽ هارگارڊسن، ميمبر
4. ليفٽيننٽ اسٽئڪ، ميمبر

ان وقت سنڌ جي تعليم جي معاملن کي ايلس بيرو ڏسندو هو. سر بيرو ايلس (1823_1887ع)، بارٽل فريئر جو اعتماد رکندڙ آفيسر هو ۽ فريئر جي غير موجودگيءَ ۾، سنڌ جي ڪمشنر جا فرض به انجام ڏيندو هو. هو ان عهدي تي 1851ع کان 1858ع تائين رهيو. سنڌ ۾ تعليم کاتي جو انچارج به مسٽر ايلس هو. هن صاحب سنڌ ۾ تعليم جي ڦهلاءَ، ڪتب نويسي، سنڌي رسم الخط، سنڌي درسي ۽ ادبي ڪتابن جي ڇپائي، سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ بابت علمي ڪم، سنڌ ۾ اسڪول کولرائڻ، استاد مقرر ڪرائڻ ۽ هر انهيءَ ڪم ۾ حصو ورتو، جنهن جو سهرو بارٽل فريئر کي ڏنو وڃي ٿو. مسٽر ايلس

هر ڪم ۾ بارٽل فريئر ڪي انتظامي طور بهترين رٿون ڏيندو هو. جنهن جي منظوري بارٽل فريئر بمبئي حڪومت کان حاصل ڪندو هو".[9] هن ڪتابن جي ترجمي جي اشتهار سان گڏ، پنهنجي طرفان بہ ڏيڍ سو روپيين ڏيڻ جو اعلان ڪيو.

انهيءَ سرڪاري اعلان کانپوءِ، سنڌ جي مسلمان عالمن ۽ هندو پڙهيل طبقي خوب طبع آزمائي ڪئي، ان سلسلي ۾ قاضي غلام علي ٺٽوي بہ ڪتاب جو ترجمو ڪيو هو، پر سندس ترجمو مقابلو ڪٽي نہ سگهيو. سنڌي الفابيٽ جي ڪاميٽيءَ جي ميمبرن ۾ غلام حسين سبزپوش ۽ منشي کيمسنگهہ حيدرآبادي نمايان آهن. اهڙن مشهور ڄاڻُن جي ترجمن موڪلڻ ۽ ٻي ريا منصفن جي جاچ لاءِ مقرري منشي ننديرام کي البت ڍلو ڪيو. کيس خاص انديشو هو تہ ڄاڪاڻ تہ جاچيندڙن مان ڪُجهہ نئين الف ب کان اڻڄاڻ آهن تہ شايد هو سندس ترجمي جو پورو قدر ڪري نہ سگهن. پر منشي صاحب اجايو دل لوڏي رهيو هو. مقرر ٽيل صاحبن ويهي چڱي پر امتحان ۽ بحث ۽ تڪرار ڪري، آخر ڪلام سڀ ڪنهن جي علم جي ڪسوٽيءَ منشي ننديرام جي ڪتاب کي پهرين نمبر ۾ آندو، ۽ ترجمي ڪندڙن مان هن جي نالي سبقت جي گوءِ کٽي ۽ کيس ٻوليل مٿي انعام سان مرڪندڙ ڪيائون".[10]

بي. ايچ ايلس طرفان باسيل ڏيڍ سؤ روپيا نقد انعام ديوان ننديرام کي تمام جلدي ملي ويا، باقي سرڪاري انعام ملڻ لاءِ ديوان صاحب کي چڱو انتظار ڪرڻو پيو ۽ کيس مايوس ڪري وڌو. ان سلسلي ۾ پروفيسر چيتن ماڙيوالا لکيو آهي تہ:

> "رقم تہ منشي ننديرام جلدي کائي ڪپائي ڇڏي، جنهنڪري هاڻ هو سرڪاري انعام ملڻ لاءِ واجهائڻ لڳو، مگر جيتري وڏيڪ انتظاري ٿي ڏيکاريائين، اوتري دير ۾ دير ٿي پيئي. تنهن وچ ۾ منشي صاحب کي هرو پرو هٿ تنگڻ کان بچائڻ لاءِ سرڪار کيس منشيءَ جو عهدو ڏنو. سرڪار اها ڳالهہ بيشڪ منشي صاحب جي دل وٽان ڪئي، نہ تہ منشي سڏجڻ جي کيس خير ڪا اميد هئي، تنهن کانسواءِ سندس چاهنا پڻ خاص سرڪاري نوڪري تي هئي، جا حاصل ڪري هو بيحد گد گد ٿيو".[11]

منشي ننديرام جي تقدير هڪ دفعو ٻيهر ان وقت پلٽو کاڌو، جڏهن ميجر ايف جي. گولڊ سمڊ (1818_1908ع)، کي 27 آگسٽ 1857ع تي اسسٽنٽ ڪمشنرءَ سان گڏو گڏ، ايجوڪيشنل انسپيڪٽر جي اضافي ذميواري بہ ڏني وئي. هن پنهنجي رپورٽ ۾ ان سلسلي ۾ لکيو آهي تہ:

”سنڌ جي ڪمشنر، مون تي اعتماد ڪندي، پنهنجي نظرداريءَ ۾ صوبي جي تعليم کاتي جي اضافي ذميواري منهنجي حوالي ڪئي آهي، اهو منهنجي لاءِ عزت جو مقام آهي تہ مان ڪو خاص ڪارنامو سرانجام ڏيئي سنڌ جي تاريخ ۾ امر ٿي وڃان، ڇو جو هن شعبي ۾ منهنجي تمام گهڻي دلچسپي آهي“.(12)

هن اچڻ سان سنڌ ۾ ورنيڪيولر اسڪولن ۾ اضافو ڪيو ۽ وڏيڪ ڪتابن جي ترجمن ۽ اشاعت لاءِ ماهر استادن جي ڳولا ڪئي. گولڊ سمڊ نہ صرف منشي ننديرام کان وڌيڪ ڪتاب ترجمو ڪرائي شايع ڪرايا، پر منشي ننديرام واري ترجمي جي ٻيهر اشاعت جو حڪم نامو جاري ڪيائين ۽ کيس باسيل سرڪاري انعام سان گڏ هڪ سؤ روپيا وڌيڪ انعام طور مليا ۽ حق تصنيف بہ سندس حوالي ڪيائين. ان ڏينهن کانپوءِ سرڪار طرفان کيس اهو بہ اختيار مليو تہ آئينده سنڌ ۾ هر ڪتاب منشي نندیرام جي نظرثانيءَ کانپوءِ ئي ڇپجندو.

نارمل اسڪول ڪراچيءَ ۾ تدريسي خدمتون: سنڌي الف- ب جي نفاذ کانپوءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم تڏهن ئي ممڪن هئي، جڏهن سنڌيءَ ۾ شايع ٿيل ڪتاب هجن ۽ سکيا ورتل استاد موجود هجن. ڪتابن جي تياريءَ لاءِ يڪدم ڪم شروع ٿي چڪو هو، جڏهن تہ پرائمري استادن کي ڀرتي ڪرڻ ۽ انهن کي پڙهائڻ لاءِ تيار ڪرڻ واسطي آڪٽوبر 1854ع ۾ ڪراچيءَ ۾ اسڪول قائم ڪيو ويو، جنهن جو نالو ’ڪراچي نارمل اسڪول‘ رکيو ويو. هن اسڪول ۾ ايلفنسٽن ۽ پُونا ڪاليج جا اُهي جهونا شاگرد، جيڪي ان وقت سنڌ ۾ سرڪاري نوڪرين ۾ هئا، سي خانگي اسڪولن جي ماسترن ۽ ٻين ماڻهن کي سکيا ڏيندا هئا.

”هن اسڪول ۾ سنڌ جي مقامي شاگردن تمام ٿوري انداز ۾ داخلائون ورتيون ۽ انهن ۾ وري مسلمانن جو گهٽ تعداد هو. 1857ع ۾ ٽيهن شاگردن مان صرف ڏهہ پاس ٿيا، جن مان فقط هڪ مسلمان هو“.(13)

ڪرشنا شاستري گوڊبولي، هن اسڪول جو هيڊ ماستر رهيو. مقامي استادن ۾ نندیرام ميراڻيءَ جون هن اسڪول جي استاد طور خدمتون قابل ذڪر آهن. کيس تعليمي ڄاڻ، ٻوليءَ تي مهارت ۽ اسڪول جي تجربي جي ڪري، 1855ع ۾ اسڪول ٽيچر طور ڀرتي ڪيو ويو. 1859ع ۾ تڏهوڪي سنڌ جي تعليم جي انسپيڪٽر ميجر

هڪ سنڌي گرامر ’سنڌي صرف و نحو‘ لکرائڻ جو ارادو ڪيو. ان سلسلي ۾ ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته:

”هن گرامر جي ڪتاب جي اهميت لهڻ لاءِ مون پنهنجي ڪوارٽر تي هڪ گڏجاڻي رکي، جنهن ۾ نارمل اسڪول، ڪراچيءَ جو ماستر منشي ننديرام ۽ ڪليڪٽر آفيس جو منشي رضا محمد موجود هئا. مون گرامر جو مسودو انهن جي حوالي ڪيو ته هو ان تي پنهنجي راءِ ڏئي سگهن، پر اهو طريقو مطلوب مقصد لاءِ ڪارائتو ثابت ٿي نه سگهيو. ان ڪانپوءِ اهو قلمي نسخو ترميم ۽ تصحيح لاءِ ميان محمد ڏانهن موڪليم“.(14)

1864ع ۾ هن اسڪول کي حيدرآباد منتقل ڪيو ويو ته ننديرام، اسڪول کي الوداع چئي سيوهڻ هليو آيو.

اسڪول جو قيام: ننديرام پهريائين سيوهڻ ۾ پنهنجو خانگي اسڪول هلائيندو هو ۽ ماڻهن تي سندس علمي مهارت جو اثر چڱو پيل هو. ڪيترائي شاگرد پيدا ڪيائين. انهن ڏينهن ۾ فارسي زبان جو رواج گهٽجڻ لڳو. عربي ۽ فارسيءَ جا ڄاڻو هن انقلابي تبديليءَ تي خاموشي اختيار ڪري، گمناميءَ جي گوشي ۾ لڪي ويا. آخر معاشي مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ لاءِ، سيوهاڻي عالمن ۽ پڙهيلن جي مقابلي ۾ پاڻ کي تنگ دست ڏسي، سرڪاري ملازمت جو ارادو ڪيائين. اهڙو ذڪر پنهنجي ڪتاب ’تاريخ سنڌ‘ جي ديباچي ۾ هن ريت ڪيو اٿس:

”تن ڏينهن ۾ آءٌ فلڪزدگي ڪان ۽ ڪنهن وٽ به نسبت نه ڪيڻ احتياج جي يعني هٿ تنگڻ ڪان عار ڪندو هوس، رڳو فارسي، اردو ۽ سنڌيءَ جي تعليم جو ڪم خانگي طور ڪندو هوس، پر سُڌ رهيم ته هن ڪنهن ڏينهن هن فلڪ جي گردش جي چنبي ڪان ڇوٽڪارو لهجي، هڪ جيڏن ۽ پاڻ جهڙن سرڪاري نوڪرن وانگي ٿيان“.(15)

منشي نندیرام جون علمي ۽ ادبي خدمتون: ديوان نندیرام جون علمي توڙي ادبي خدمتون ادبي تاريخ ۾ نمايان حيثيت رکن ٿيون. خاص ڪري الف- ب جي موجوده تشڪيل ۾ سندس ڪوششون محنت جو ثمر آور نتيجو آهي. جديد علمن جي اصطلاحن کي يڪجاءِ ڪرڻ ۾ سندس ئي ڪوششون ساراهڻ جوڳيون آهن. اڄ به

جاگرافي، رياضي جاميٽري ۽ ٻين علمن ۾ تيار ڪيل ڪتابن ۾ سندس جوڙيل اصطلاح مروج آهن. سندس شايع ٿيل ڪتابن جو مختصر تعارف هيٺ ڏجي ٿو:

باب نامو: 'باب نامو' (سنڌيءَ جو ريڊر) پهريون درسي ڪتاب آهي، جنهن کي سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي، گورنمينٽ پريس بمبئيءَ مان، ليٿو ۾ ڇپائي، نصاب ۾ شامل ڪيو ويو. هيءُ ڪتابڙو موجوده سنڌي الف- ب جي مقرريءَ کانپوءِ، سنڌي لپيءَ ۾ پهريون ڪتاب هو. سر بٽرو ايلس جي نگرانيءَ ۾ 29 مارچ 1854ع تي هن ڪتاب جون 1500 ڪاپيون ليٿو ۾ ڇپجي پڌريون ٿيون. ڪرائون سائيز واري هن ڪتاب ۾ 32 صفحا آهن. ڪتاب جي ترتيب ۾ 23 صفحا 'هِجي' لاءِ ڪم آيل آهن ۽ باقي ڏهن صفحن ۾ 8 سبق ڏنل آهن، جن ۾ ڪل 70 جملا ڏنل آهن.

انگريزن جي اوائلي دؤر ۾ سنڌي-عربي صورتخطي لکڻ ۽ پڙهڻ سيکارڻ جي شروعات هن ڪتاب کان ٿي ٿي. هن ۾ 'هجي' جو طريقو ڪم آيل آهي. ڪتاب ۾ استعمال ٿيل ٻوليءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

> "پاڻ کان جيڪو وڏو آهي ته جي سامهون وڏي سر نه ڳالائجي گهٽو نه ڪلجي. جي پاڻ جيڏا آهن تن سان سرهائي ۽ ڪنورائي سان ڳاله ٻول ڪجي. ڳالائڻ جي ويلي نه ڪلجي ۽ چوڻ ۾ تڪڙ نڪجي ڪيهي تي ڏمر ڪرڻ نه گهرجي ۽ ڪو پاڻ کي چڱائي جي مت ڏي ته ٻڌجي ۽ پنهنجي پينرن پائرن ۽ سوٽن کي گهٽو پيار ڪجي".[16]

هي تاريخي ڪتاب هن وقت اڻ لڀ آهي، سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري کي گهرجي ته ان کي هٿ ڪري، ٻيهر شايع ڪرائي.

ايسپ جون آکاڻيون: سن 1854ع ۾ ڪتاب 'ايسپ جون آکاڻيون' ننديرام ميراڻي ۽ مسٽر ايلس گڏجي ترجمو ڪري شايع ڪيو. پر ڪتاب جو پهريون ڇاپو ايلس جي نالي سان ئي شايع ٿيو هو. هيءُ ڪتاب ارد شير رستمجيءَ جي ڇاپخاني مان، ليٿو ۾ شايع ٿيو. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته مسٽر ايلس سنڌي زبان تي ايترو عبور حاصل ڪري چڪو هو، جو سنڌيءَ ۾ ترجما ڪري ٿي سگهيو. هن ڪتاب جي مٿان انگريزيءَ ۾ هي لفظ لکيل آهن:

> Esops Fables in Scindee – Kurrachee: Lithographed by Ardaseer Rutomjee 1854

’ايسپ جون آکاڻيون‘ دنيا جي قديم ۽ عام پسند ڪتابن مان هڪ ڪتاب آهي، جنهن جو ترجمو دنيا جي مڙني مک ٻولين ۾ ٿي چڪو آهي. اهي آکاڻيون اڄ کان سوا ٻه هزار ورهيه اڳ لکيون ويون هيون. هنن آکاڻين جو لکندڙ ايسپ، روم ۾ ڄائو. هن کي ’ايسپ‘ انڪري چيو ويندو هو، جو هو ڪُبو هو ۽ ڪُبي کي يوناني ٻوليءَ ۾ ’ايسپ‘ چوندا آهن. ايسپ پنهنجي ڏاهپ جي ڪري ايڏو ته مشهور ٿيو، جو بعد ۾ ڪيترن ٻين ڏاهن کي سندن ملڪ جو ايسپ سڏيو ويو.

سنڌي زبان ۾ پهريون دفعو 1854ع ۾ ديوان ننديرام ميراڻيءَ، سنڌ جي تڏهوڪي اسسٽنٽ ڪمشنر، ايلس صاحب جي معاونت سان ترجمو ڪري، هيءُ ڪتاب ڇپايو. ان ڪانپوءِ منشي اڌارام ٿانورداس ميرچنداڻيءَ، ايسپ جون 105 آکاڻيون چونڊي، سنڌيءَ ۾ ڪتاب شايع ڪيو. هيءُ ڪتاب جملي 217 آکاڻين تي مشتمل آهي. اصل ۾ هيءُ ڪتاب هڪ نصيحت نامو آهي، جنهن ۾ ايسپ پنهنجا تجربا لکيا، انهن ۾ موجود صلاحون ۽ هدايتون، آکاڻيون، ٻارن، جوانن، پوڙهن، عالمن ۽ طالب علمن کي هڪ جهڙو لطف ڏين ٿيون. ’ديوان‘ ننديرام هنن آکاڻين ۾ سنڌي نثر کي هڪ سادو ۽ صاف اسلوب ڏنو. هتي سندس آکاڻي ’گدڙ ۽ ڊاک‘ مان مثال ڏجي ٿو:

> "هڪڙو بکايل گدڙ، گهمندي گهمندي، اوچتو ئي ڪنهن ڊاک جي منهه هيٺ اچي سهڙيو. اتي جان ڪٽي مٿي نهاري، ته ڇا ڏسي جو سهڻا ۽ عمدا ڊاک جا ڇُڳا پيا لڏن ۽ لٽڪن پانيائين ته ٽپو ڏيئي ڇنِي کاوان؛ پر ڊاک جو منهن جو تمام مٿي هو، سو هيءَ ٽپا ڏيئي ٿڪجي پيو، پر هڪڙو ڇُڳو ٻه نه مليس، نيٺ چوڻ لڳو ته "جنهن کي وٽي سو وڃي ڇني کائي، مون کي ڪين گهرجن: ڇا کو ته کٽا آهن".[17]

سنڌ جي تواريخ: ’سنڌ جي تواريخ‘ صفحا 368، مير معصوم* جي فارسي تاريخ جو ترجمو، ليٿو ڪراچي 1854ع ۾ شايع ٿيو. ننديرام ميراڻيءَ جي قسمت ان وقت پلٽو کاڌو، جڏهن انگريز سرڪار تاريخ معصوميءَ جو فارسيءَ مان سنڌي ترجمي ڪرڻ

---

* تاريخ سنڌ المعروف تاريخ معصومي مير معصوم بکريءَ 1008_ 1009هه ڌاري تصنيف ڪئي. ڪتاب جو پهريون حصو قديم تاريخ، اسلامي عهد ۽ ارغون ۽ ترخان دؤر تي مشتمل آهي ۽ پويون اڌ مغل دؤر جي تاريخ تي آهي. ڪتاب چئن جزن ۾ ورهايل آهي. تاريخ معصومي ارغون، ترخان ۽ اڪبري دؤر تي ازحد مفيد ۽ معتبر آهي. سنڌ جي سيني تاريخن مان تاريخ معصومي سڀ کان وڌيڪ مفصل سمجهي وڃي ٿي. هن ۾ نه صرف عربن جي فتح جو ذڪر آهي. بلڪ اڪبري دؤر تائين سنڌ جي پوري تاريخ ان ۾ سمايل آهي.

جو اعلان ڪيو. ڪيترن ئي عالمن ان جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. پر انهن سڀنيءَ ۾ ننديرام کي پهريون نمبر ڏنو ويو. مسٽر ايلس جي نگرانيءَ ۾ قائم ڪيل ڪاميٽيءَ ننديرام جي نج، سهڻي ٻولي ۽ معياري خط ۾ هجڻ ڪري اهميت ڏني ويئي. اعلان ڪيل هڪ سؤ روپيين بجاءِ ڪيس ٻه سؤ روپيا روڪ انعام ڏنو ويو. هيءُ پهريون اديب هو، جنهن سنڌي نثر کي هڪ سادو ۽ صاف اسلوب ڏنو. ننديرام جي 'تاريخ سنڌ' کان سئو سال پوءِ 1953ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ، مخدوم امير احمد جو ترجمو ڪيل 'تاريخ معصوميءَ' جو ترجمو ڇپايو آهي.

هيٺ مخدوم امير احمد جي ان ترجمي مان اهو هڪ ٽڪرو ڏجي ٿو، جيڪو ننديرام جي حوالي سان ڏنو ويو آهي. مشابهت جي سولائيءَ لاءِ اول ننديرام جو ۽ پوءِ امير احمد جو ترجمو ڏنو ٿو وڃي.

(الف) "جڏهن ڇچ اميرن جي ميلاپ سان گاديءَ تي وينو، تڏهن دروازا خزاني جا اپٽي ڏاڻ جو سڏ وجهي چڱن ۽ مٺن کي ڪوني ڏاڻ ڏيئي، ٻاجهن ۽ ٿوري جي ڦاهيءَ ۾ ٻڌي ڇڏيائين ۽ مهينو سپاهين جو واڌايائين ۽ ڍل راڄن کان گهٽايائين ان ڪئي کان ڏيهن ۽ وسندي ۽ ججهي وسئن تي ۽ راڻيءَ کي پنهنجي ريت سان پرٽيو". [18]

(ب) "جڏهن اميرن جي اتفاق سان ڇچ حڪومت جي تخت تي وينو ته خزاني جا دروازا کولي، عام سخا جو اعلان ڪيائين، ۽ عام خاص ماڻهن کي ٻهرياب ڪري پنهنجي احسان جي دام ۾ ڦاسايائين. سپاهين جو پگهار وڌايائين ۽ رعيت جي ڍل گهٽايائين، جنهنڪري ملڪ ۾ نئين قسم جي آبادي ۽ سهن ٿي. پوءِ راڻيءَ کي پنهنجي دستور موجب نڪاح ۾ آندائين". [19]

ٻنهي ترجمن جي ڀيٽ ڪرڻ سان ننديرام جي ترجمي ۾ اهي لفظ ۽ لفظن جا استعمال ڏسي سگهجن ٿا، جيڪي مخدوم امير احمد جي ترجمي ۾ ڪم آندل فارسي/ عربي لفظن جي بدران آيا آهن:

امير احمد جو ترجمو	ننديرام جو ترجمو
اتفاق	ميلاپ
(حڪومت جو) تخت	گادي

عام سخا جو اعلان	ڏاڻ جو سڏ
عام ۽ خاص	چڱا ۽ مٺا
بهرياب (ڪرڻ)	ڏاڻ (ڏيڻ)
احسان	ٿورو
دام	ڦاهي
پگهار	مهينو
رعيت	راڄ
ملڪ	ڏيهہ
دستور	ريت
نڪاح (۾ آڻڻ)	پرڻجڻ

”مٿين لفظن جي ڏسڻ سان اهو سمجهي سگهجي ٿو تہ ننديرام ڪيترائي نوان لفظ جوڙيا آهن؛ يا نوان استعمال ڪيا آهن؛ يا پراڻن لفظن مان نيون معنائون ڏنيون آهن. جيئن ’عام ۽ خاص‘ لاءِ ’چڱا ۽ مٺا‘، ’عام جو اعلان ڪرڻ‘ لاءِ ’ڏاڻ جو سڏ وجهڻ‘ نوان لفظ آهن. ’مهينو‘ جو مطلب مهيني جي ڪم لاءِ محنتاڻو ’مهينو‘ جي وڌايل معنيٰ آهي ۽ ’ميلاپ‘ مان ’اتفاق‘ جي نئين معنيٰ ڇڏائي ويئي آهي. جڏهن تہ مخدوم امير احمد جي ترجمي ۾ عربي/فارسي جا لفظ گهڻا آهن پر جملن جو سٽاءُ، سنڌيءَ جي گرامر موافق آهي ۽ جي گهٽ استعمال سبب جملن جي سٽاءَ ۾ جيڪا پختگي آهي اهڙي ننديرام جي سٽاءَ ۾ ڪانهي“. [20]

ڇٽ جي پاڙ: ’ڇٽ جي پاڙ‘ نالي ڪتاب ڪاهنداس منشارام ۽ ننديرام اردو زبان مان گڏجي ترجمو ڪيو. مسٽر ڪاهنداس منشارام پنجاب سان تعلق رکندڙ مرهٽو هو ۽ سنڌ ۾ اسسٽنٽ انجنيئر هو. هتي سنڌي سکيو ۽ ڪتاب ترجمو ڪيائين. سنڌ ۾ جيئن ئي جديد تعليم جي شروعات ٿي تہ مختلف علمن جا ڪتاب ترجمو ڪري اسڪولن ۾ پڙهجڻ لڳا. هن ڪتاب جي ترجمي جي پسمنظر جي حوالي سان محمد صديق ميمڻ لکيو آهي تہ:

> ”سنڌي ادب جي نئين دؤر شروع ٿيڻ واري زماني ۾ مدراس ۾ ڊاڪٽر هنٽر صاحب، ڪنيارڪي ڪم سيکارڻ لاءِ هڪڙو هنري اسڪول کوليو هو، جنهن ۾ شاگردن کي نڪر جي ٽانون تي قسمين قسمين ڇٽ ڪيڻا پوندا هئا. هنٽر صاحب اسڪول کولڻ سان گڏ هڪڙو انگريزي ماهوار رسالو بہ

> جاري ڪيو هو، جنهن ۾ ’چٽ‘ يعني ’ڊرائنگ‘ ڪيڻ جا اصول ۽ سمجهاڻيون لکيون هيون. ڪمشنر صاحب جي حڪم موجب مسٽر ڪاهنداس (ڪانداس) منشارام اسسٽنٽ انجنيئر انهي ماهوار رسالي جي شروعات واري پهرئين پرچي جي اردو ترجمي تان ديوان ننديرام جي مدد ۽ صلاح سان هي سنڌي ترجمو ڪيو. رسالي جي انگريزي پرچي جو اردو ترجمو، جنهن جو نالو ’اصول نقاشي‘ آهي، سو منشي سدا سک لال جو ڪيل آهي“.[21]

منشي سدا سک لال (1746_1827ع)، هندستاني رياست اوڌ جو رهاڪو هو. اردو ۽ هندي ٻولين ۾ سندس وڏيون خدمتون آهن.

”هن ۾ جاميٽريءَ جي رستي ڊرائنگ جون شروعاتي هدايتون ڏنل آهن. سنهيون ليڪون، پاسيريون ۽ ڦڏيون ليڪون، پوروچوتي ليڪون، ڪنڊون، چوڪنڊا، ٽڪنڊا ڪيڻ وقت هٿ ۽ ٺونٺ جهلڻ جا رستا ۽ پئمانو سمجهائي پوءِ گهرو شين ۽ گلن جون شڪليون سڪندڙن جي استعمال لاءِ ڏنيون ويون آهن. جاميٽريءَ سان تعلق رکندڙ اصطلاح اڄ ڪلهه سنڌي جاميٽرين ۾ ڪم پيا اچن، سي هن ڪتاب لکندڙن جا ئي سنڌي ٻوليءَ ۾ قائم ڪيل چئبا، جئن تہ: ٽپڪو، عمود، ٽڪنڊو، پرگار يا پلڪار، ڪنڊ، گوني ڪنڊ، ويڪري ڪنڊ، سوڙهي ڪنڊ، چورس“.[22]

هيٺيان لفظ ۽ اصطلاح اڄ ڪلهه جي جاميٽري جي فهرست ۾ ڪم اچن ٿا:

هن ڪتاب ۾	درست صورت
جهڪ ئي	گڪائي
مطر	فوتي
عرضي ليڪ	سنئين پيل ليڪ
مائل ليڪ	ڏنگي ليڪ، پاسيري ليڪ
صفائي	مٿاڇرو، سطح
ميچڻ	ماپڻ
ميچو	ماپ
بازو	پاسو
آمهين سامهين جون	آمهان سامهان پاسا

بازون	
مقابلو	پيٽ
سبت	هڪجهڙائي
اُبت	برخلافي
علم جي پاڙن تي ڪم ڪرڻ	علمي اصول موجب ڪم ڪرڻ
تنهن ڪارڻ ڪان تہ	انهيءَ ڪري تہ
پوري جمائڻ	ڌيان لڳائڻ، خيال ڪرڻ
ري سنسي	بي شڪ

ضبطيءَ جو ڪتاب: سنڌي معاشرو مڪمل طور تي زرعي رهيو آهي ۽ برطانوي دوَر کان اڳ تائين، زراعت غير سائنسي اصولن تي هلندي هئي ۽ زراعت مان ايندڙ اپت تمام گهٽ هوندي هئي. عام ماڻهن کي مالڪاڻا حق تمام محدود هوندا هئا. انگريزن سنڌ ۾ زراعت ۽ جاگيرن جا ڪاتا قائم ڪيا، زمينن جي ورهاست واسطي جديد جدولون لاڳون ڪيون، جيڪي سنڌي لکت ۾ اڳ موجود ڪو نہ هيون. انڪري عام ماڻهن کي زمينن جي ورهاست ۽ اپت جي حساب ڪتاب جي معلومات ڪانہ هوندي هئي. عام ماڻهن جي اهڙيءَ سهوليت خاطر، سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر حڪمنامو جاري ڪيو تہ زمينن جي ماپن جي اصولن جو سنڌيءَ ۾ ڪتاب ڇاپيو وڃي.

ان دوَر جي اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر بي.ايچ ايلس هڪ خط ذريعي ننديرام کي 'ضبطي ڪتاب' جي ترجمو جو ڪم سونپيو. جيڪو 1854ع ۾ ننديرام مڪمل ڪري تعليم کاتي پاران شايع ڪرايو. هن ڪتاب ۾ زمينن ماپڻ جا قاعدا ۽ اصول ڏنل آهن. هي ڪتاب 15 صفحن تي پکڙيل هو. هن موضوع تي اڄ تائين ڪي خاص ڪتاب شايع نہ ٿيا آهن. هي ڪتاب خصوصي طور تي جاگير کاتي جي عملدارن ۽ روينيو کاتي جي ملازمن لاءِ ڪارگر ثابت ٿيو. مثال طور زمين جي جدول:

20	وسواس برابر	ويسر
20	ويسا برابر	جريب
02	جريب برابر	ايڪڙ

پٽماشي حساب: 'پٽمائشي حساب' ڪاهنداس منشارام، ڊاڪٽر چارلس هٽن جي انگريزي ڪتاب (Complete System of Practical Arithmetic) تان سنڌيءَ ۾ ترجمو

ڪيو. ڊاڪٽر چارلس هٽن (1737_1823ع)’رايل مليٽري اڪيڊميءَ‘ ۾ رياضيءَ جو پروفيسر هو. هن پنهنجي اندازي سان ڏرتيءَ جي پئمائش ڪئي. سنڌ جي ان وقت جي ڪمشنر حڪم جاري ڪيو تہ انهيءَ ڪتاب جو ترجمو ڪرايو وڃي. هن ڪتاب جي ترجمي جي ذميواري ڪاهنداس منشارام کي ڏني وئي. مسٽر ڪاهنداس منشارام پنجاب سان تعلق رکندڙ مرهٽو هو ۽ سنڌيءَ بہ سکيو هو. ڪاهنداس اسسٽنٽ انجنيئر هو. هن سنڌ ۾ رهي ڪتاب لکيا ۽ ترجمو ڪيا. هن انگريزي ڪتاب کي سنڌي ۾ آندو, جڏهن تہ ننديرام سندس ترجمي جي نہ صرف اصلاح ڪئي, پر انگريزي اصطلاحن کي سنڌي ٻوليءَ سان ٺهڪائي رائج ڪرڻ ۾ ڪردار ادا ڪيو.

69 صفحن تي مشتمل هن ڪتاب کي اردشير جي ڇاپخاني مان 1855ع ۾ شايع ڪرايو ويو. هي ڪتاب نارمل اسڪول جي استادن جي سکيا جي ڪورس ۾ رکيل هو, جنهن ۾ پئمائش جا مڪمل اصول, جدولون, وصفون ۽ شڪليون ڏنل هيون. هي ڪتاب پنهنجي نوعيت جو سنڌي زبان ۾ پهريون ڪتاب هو. هن ڪتاب ۾ پئمائشي حسابن جون وصفون ۽ قاعدا سمجهايل آهن. هن ۾ سنئين مٿاڇري جي پکيڙ ڪڍڻ, پراپيزائيڊ ۽ ٽرپيزيم جي پکيڙ, گهرو ڪنڊن جي پکيڙ, گول ۽ ان جي پاڳن جون ماپون ۽ پکيڙ ڪڍڻ, ٻي ڊولين شڪلين جي پکيڙ ڪڍڻ ۽ نهرين شين جون ماپون ڪڍڻ سمجهايون ويون آهن. هن ڪتاب جي اصطلاحي خوبيءَ جي حوالي سان محمد صديق ميمڻ لکيو آهي تہ ”جنهن نموني سان هن ڪتاب ۾ پئمائشي حسابن جا قاعدا سمجهايل آهن, سو ساڳيو ئي نمونو اڄ ڪلهہ وارن پئمائشي حسابن ۾ پيو ڪم اچي. سنڌيءَ ۾ هي پهريون پهريون پئمائشي حسابن جو ڪتاب آهي. پئماشي حسابن سان تعلق رکندڙ ڪي اصطلاح هن ڪتاب ۾ ڪم آيل آهن, سي اڄ تائين ڪم پيا اچن. جيئن تہ: رامبس, رامبانڊ, ٽراپيزيم, ٽراپيزائڊ, پرزم, سلنڊر, (اهي انگريزي ٻوليءَ جا لفظ آهن) قوس ڪره, قطر, (اهي عربي جا لفظ آهن) ۽ ڪمان, زه, نيم قطر (اهي پارسي جا لفظ آهن) هيٺ ڏيکاريل اصطلاح جي هن ڪتاب ۾ آهن, سي هاڻوڪن پئماشي حسابن ۽ جاميٽرين ۾ مٽايا اٿن. جيئن تہ:

اصل لفظ	هاڻوڪي مٽايل صورت
مئپ	ماپ
نُڪتو	ٽبڪو
پنجاس	پنج ڪنڊو

ڇهاس	ڇهہ ڪنڊو
ستاس ۽ اٺاس	ست ڪنڊو ۽ اٺ ڪنڊو
وچ	مرڪز
سنگ	ڪون (انگريزي)، مخروط (عربي)
سانپاري ڪنڊ	سامهين ڪنڊ
ڪيتائٽو	باقاعدي
ري ڪيتائٽو	بي قاعدي

سيکائٽو نروار (A Manual of Teaching): انگريزن جي دؤر ۾ پهريون دفعو سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏنو ويو ۽ وڏن توڙن ننڍين ملازمن لاءِ لازم ڪيو ويو تہ اهي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن. سنڌ ۾ خاص طور تي سنڌي ميڊيم تعليم جو بندوبست ٿيو ۽ وڏي پئماني تي سنڌ جي وڏن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ اسڪول قائم ٿيا، پر سنڌ جا ماڻهو پوءِ بہ سنڌي تعليم جي بجاءِ فارسي تعليم کي ترجيح ڏيندا هئا. 19 فيبروري 1852ع ۾ سيوهڻ جي ڊپٽي ڪليڪٽر هڪ خط ذريعي، ڪمشنر کان سيوهڻ ۾ اسڪول کولڻ جي گهُر ڪندي لکيو تہ:

> ”ڪيتري عرصي کان هتان جا رهاڪو هڪ انگريزي اسڪول قائم ڪرڻ جي تقاضا ڪري رهيا آهن. ڇهن کان ستن وڏن زميندارن، واپارين ۽ دڪاندارن رضامندي ڏيکاري آهي تہ هو پنهنجي ٻارن کي اسڪول موڪلڻ لاءِ تيار آهن ۽ ٻہ روپيا ماهوار في ڏيڻ لاءِ بہ راضي آهن. مان ان موضوع تي ڪن ٻين سان بہ ڳالهايو آهي، سندن خيال آهي تہ انگريزي پلي هجي پر فارسي بہ ضرور پڙهائيءَ ۾ شامل هجي“.[23]

اهڙين مشڪل حالتن جو ذڪر ديوان ننديرام پنهنجي هن ڪتاب ۾ هن ريت ڪيو آهي.

> ”گهڻو ڪري عاملن جا ڇوڪر رڳو فارسي هن گهرج کان سکن ٿا تہ سرڪاري ڪارخانن ۾ انهن کي نوڪري ملي. هاڻي تہ سيني ڪچهرين ۾ سنڌي هلي ٿي“.[24]

سنڌ جي اهڙين حالتن کي ڏسندي، سنڌ جي قائم مقام ڪمشنر ۽ سنڌ جي تعليم کاتي جي سربراهہ مسٽر بي.ايچ. ايلس، منشي چرنجي لال دهلويءَ جي اردو

ڪتاب ’شارع التعليم‘ (تعليم جو رستو ڏيکاريندڙ) جو ترجمو، منشي نِنديرام جي حوالي ڪيو، جنهن کي هن ’سيکائتو نروار‘ جي عنوان ترجمو ڪيو. جيڪو 1856ع ۾ اردشير جي پريس، ڪراچيءَ مان شايع ٿيو. هيءُ ڪتاب 94 صفحن تي ٻڌل هو. سنڌي ٻوليءَ ۾ هي پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ انتظام ۽ تعليم جا سادا سودا اصول ۽ هدايتون ڏنل آهن. هن ڪتاب ۾ فارسيءَ جي جاءِ تي سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم جي اهميت کي اجاگر ڪيو ويو آهي ۽ ٻڌايو ويو آهي ته اڳتي نوڪرين جا ذريعا، سنڌي ٻوليءَ جي سکيا مان ئي حاصل ٿيندا. سکيا جي اهميت بيان ڪندي لکي ٿو ته:

”ذرو ويساهه سان چئو ته اوهين ڇا ٿا سيکاريو ته جنهن جي بدران ڇوڪرن کي فائدو ۽ موچارائي ٿئي تي هن ڳالهه جا ڪولادنر ٿيو ته ڇوڪرن کي اهڙي واٽ سان پاڙهيو ۽ سيکاريو جو ان جي ڏاهپ جي سڳورائي ۽ ڪاج جي موچارائي جو ڪارڻ ٿئي. هيرتوهان جو سيکارڻ ڇوڪرن جي حق ۾ ٿوري ڪنئي وارو ڏسجي ٿو سو ڪو نه اوهين رڳو هڪڙي ڏارين ٻولي جي سيکارڻ ۾ گهٽن ڏينهن توٽي پنهنجو ۽ ڇوڪرن جو ميجالو سکٽو ڪيو ٿا پر مطلب جي واٽ ڇوڪرن جي هٿ ۾ نٿي اچي“.[25]

سنساري نروار: هيءُ ڪتاب فارسي جي ’حقايق الموجودات‘ جي هنديءَ ۾ منشي بنسي ڌر چرنجي لال جي ترجمي ڪيل ڪتاب ’بديانگر‘ تان، سنڌي وائيءَ ۾ نِنديرام ميراڻيءَ ترجمو ڪيو. هيءُ ڪتاب استاد ۽ شاگردن جي وچ ۾، خدا جي مخلوق متعلق سوالن جوابن تي مشتمل آهي، جنهن کي ليکڪ شاعراڻه انداز ۾ قلمبند ڪيو آهي. ڊيمي سائيز، ڪچي جلد سان 207 صفحن تي مشتمل هيءُ ڪتاب، سنڌ جي تڏهوڪي ڪمشنر بي.ايچ. ايلس، وقتي ڪمشنر سنڌ جي منظوريءَ سان، جون 1861ع ۾ تعليم کاتي جي ڇاپخاني مان ڇپيو.

’مطالعة الفطرت‘ (Nature Study) تي هي پهريون پهريون ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکيو ويو آهي. هن ۾ پهريائين ’مواليد ثلاثہ‘ يعني ٽن مکيہ جسمن جو احوال لکيل آهي: ’ساهه وارا‘، ’وڻ ٻوٽا‘ ۽ ’ڌاتو‘. ساهه وارن ۾ پهريائين انسان جو بيان سمجهايو ويو آهي: ماڻهوءَ جي عمر جا پاڱا (ٻالپڻ، جواني ۽ پيري)، ماڻهوءَ جا ظاهري عضوا، رهڻ سهڻ بنسبت ماڻهن جا قسم، ماڻهن جي کاڌي خوراڪ جا اناج ۽ ميوا، تنهن کانپوءِ ڍورن ۽ جانورن جي بدني بناوت ۽ انهن جي ڪمن جو احوال ڏنل آهي. مڇين جا نمونا ۽ انهن جو بيان

سمجهايل آهي. انهيءَ بيان ڪانپوءِ ماڻهو جي حواسن جي سمجهاڻي ڏنل آهي. وڻن ٻوٽن جا قسم انهن جا مختصر بيان، ۽ ذاتن جا قسم ۽ انهن جا ڪم ڏيئي پهريون ڀاڱو پورو ڪيل آهي.

ٻئي ڀاڱي ۾ ڌرتيءَ جي مٿاڇري جو بيان، ملڪن جي سردي ۽ گرميءَ بابت سمجهاڻي، جدا جدا قومن جون جدا جدا عادتون ۽ خاصيتون، جبل ۽ انهن مان فائدا، نديون، سمنڊ، ماڪ، ڪڪر، وڄ، روشنائي، هوا ۽ واءُ، تارا، چنڊ، سج، سيارا، ڌرتيءَ جو ڦيرو، رات ۽ ڏينهن، وقت جي ماپ يا گهڙيال شامل آهن. ڪتاب مان سنڌي اصطلاح سازيءَ جو مثال ڏجي ٿو:

"ڪا ڌرتي اهڙي ٿئي ٿي تہ ان ۾ ماڻهو وس جيترو ڪشالو ۽ سعيو ڪري ٿو، پر ڪي نٿو اُپجي تنهن ڌرتي کي ڪلراٺي چون ٿا. ٻج ڇٽڻ کان اڳ ۾ ٻنين کي هر سان ڪيڙي سنوارين ٿا. هند ڏيهہ ۾ ڍڳن سان هر ڪيڙيندا آهن پر انگلستان ۾ گهوڙن سان ۽ عربستان ۾ اُٺن سان زميندار جو ڪم گهڻي چڱيلائي ۽ سرهائيءَ جو آهي. هن لاءِ تہ پوکيندڙن کي سدائين سک ۽ ساهي کٽڻ لاءِ ٻاهر جو نئون واءُ ملي ٿو. انهيءَ ڪارڻ کان شهر جي ماڻهن کي اهي سگهہ وارا ۽ ڀلا ٿين ٿا. ٻج ڇٽڻ کانپوءِ وري نڪري سج جي تو کان وڏ ٿين ٿا، جڏهن سنگ پچي هيڊاوان ٿين ٿا تڏهن جوڳي لڻڻ جو پورو ڪجي ٿو".[26]

ليکي جو ڪتاب (ڀاڱو پهريون): هيءُ ڪتاب ٻن هندي ڪتابن هر هڪ 'مڪتب نامہ' جوڙيل محمد ابراهيم مفيہ ۽ 'ٿئلاوت' جوڙيل راءِ رام سرن داس، ڊپٽي ڪليڪٽر دهلي تان، سر بارٽل فرير صاحب، ڪمشنر جي حڪم موجب ننديرام سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سنڌي ٻوليءَ ۾ هي پهريون انگي حساب تيار ٿيو هو. ڪتاب جو پهريون ڀاڱو 1855ع ۾ 112 صفحن تي پکڙيل شايع ٿيو. هن انگي حساب ۾ نندیرام صاحب ڪي نج سنڌي اصطلاح ڪم آندا آهن، جي اڳيئي سنڌ جي واپارين ۾ چالو هئا ۽ اڄ ڪلهہ جا انگي حساب بہ اجا تائين ڀيا ڪم آڻين.مثال طور اٽپورو، اُبتو، اٽپور، سبتڙ اٽپور، مفرد اٽپور، مضاعف اٽپور، ملتف اٽپور، مختصر صورت، ڏهائي، سگهہ، مٶر، وياج، راس ۽ سيڪڙو".[27]

ليکي جو ڪتاب (ڀاڱو ٻيو): ڪتاب جو ٻيو ڀاڱو 1856ع ۾ شايع ٿيو. هي ڀاڱو مٿين درجن لاءِ انگي حساب جي حوالي سان تيار ڪيل هو، جنهن ۾ مسٽر ڪاهنداس بہ

شامل هو. هن ڪتاب ڏاهڻ ۾ ڊاڪٽر چارلس هٽن جي انگريزي انگي حساب ۾ پنڊت بنسي ڌر جي اردو ڪتاب "مبادي الحساب جلد 2" تان مدد ورتل آهي. هي ڪتاب 120 صفحن تي ٻڌل هو. هن ڪتاب ۾ انهن اصولن ۾ قاعدن ڪي بيان ڪيو ويو آهي، جن تي حسابن جي پيڙهه رکيل آهي. ان ڪان علاوه هن صاحب حسابن جو ڪتاب 'انگي حساب' 1896ع ۾، ۾ زباني حسابن جي واڻن جو ڪتاب 'دل جا حساب' 1870ع ۾ لکيو.

جبر و مقابلہ: 'جبر و مقابلہ' 1856ع آلجبرا جي حسابن جو پهريون پهريون ڪتاب آهي، جيڪو پروفيسر ينگ جي انگريزي آلجبرا تان وشواسنات نارائڻ منڊلڪ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هي ڪتاب 52 صفحن تي پکڙيل هو. ننديرام ان ڪتاب جي اصلاح ڪئي هئي. راءِ بهادر وشواسنات نارائڻ منڊلڪ جو تعلق هندستان جي ڇٽپون ڪتنب سان هو ۽ هو هڪ مرهٽو هو ۽ مرائي سندس مادري زبان هئي. هو ڪمشنر سنڌ جي آفيس ۾ تعليم جي معاملن ڪي ڏسندو هو. ڪيترائي سال سنڌ ۾ رهيو ۽ سنڌي زبان جو خاص امتحان پاس ڪيو هئائين. سنڌ جي اسڪولن ۾ نون استادن جي ڀرتيءَ جو ڪم هن حوالي هوندو هو. ڪيترائي هندستاني ٻولين ۾ ڪتاب لکيائين. ڪتاب ۾ آلجبرا جي جوڙ، ڪٽ، ضرب، ونڊ، اٽپور، صعود، نزول، مساوات، متناسبت ۽ مطابقت، پرابلم يا خيالي حساب، جذري، مساوات، ٻه پرماٽا سڌيان، گوتم ۾ اڻ مقرر ٿيل مساواتون سمجهايل آهن. هن ڪتاب لاءِ محمد صديق ميمڻ لکي ٿو ته:

> "جهڙي طرح انگي حسابن جا ڪتاب جڏهن پوءِ تڏهن نوان نوان ۽ سليس سليس اصولن سان پيا ڇاهيا ۽ اسڪولن ۾ ڪم آيا آهن. تڏهن آلجبرا جي حسابن جا ڪتاب سنڌيءَ ۾ نه ٺهيا آهن. هن آلجبرا جي ڪتاب کان ڳچ ورهه پوءِ هڪڙو آلجبرا جو ڪتاب سنڌيءَ ۾ تيار ٿيو هو، جنهن جو بيان انهيءَ موقعي تي ٿيندو. تنهن ۾ به آلجبرا ئي اصطلاح گهڻو ڪري ساڳيا هن ڪتاب وارا ئي ڪم آيا آهن، فقط اصولن سمجهائڻ ۾ قدري آساني ٿيل آهي".[28]

جغرافيه جديد: 'جغرافيه جديد' 1861ع ۾ جاگرافيءَ تي مهاديو شاستريءَ، ننديرام سان گڏ لکيو. مهاديو شاستري بنيادي طور تي هندستاني مرهٽو هو. هن 1854ع ۾ انگريز سرڪار ڪراچيءَ ۾ 'ورنيڪيولر ميڊيم انگلش اسڪول' قائم ڪيو، جنهن جو مقصد آباديءَ کي سنڌي زبان جي ذريعي -انگريزي- زبان سان واقف ڪرڻو هو. مهاديو شاستريءَ کي سندس تعليمي لياقت جي ڪري ان اسڪول جو پهريون هيڊ ماستر

مقرر ڪيو ويو. هن سنڌي زبان جو خاص امتحان پاس ڪيو هو. سنڌي زبان ۾ ڪي ڪتاب پڻ لکيائين. سندن هي ڪتاب وڏن ڪلاس جي شاگردن جي ڪورس تي رکيل هو. هن ڪتاب ۾ جاگرافيءَ جي معلومات سولي نموني سمجهايل آهي. مهاديو شاستري ان زماني ۾ تعليم کاتي سان منسلڪ هو. هن ڪي درسي ڪتاب پڻ سنڌي ۾ ترجمو ڪيا هئا.

ڌرتي نروار (جلد پهريون ۽ ٻيو): 'ڌرتي نروار' (1855ع) دنيا جي مختصر جاگرافي، مهاديو شاستريءَ، ننديرام سان گڏ تيار ڪيو. هيءُ سنڌيءَ ۾ پهريون جاگرافيءَ جو ڪتاب تيار ٿيو هو. انگريز ليکڪ هينري موريس جي انگريزيءَ ۾ لکيل دنيا جي جاگرافيءَ تان، سرڪاري منظوريءَ سان ٻن جلدن ۾ ترجمو ڪيو هو. هينري موريس هندستان جي اسڪولن جي ڪورس لاءِ ڪيترائي ڪتاب لکيا هئا. ڪتاب جي پهرئين حصي ۾ 246 صفحا ۽ ٻيو حصو 194 صفحن تي ٻڌل هو.

پهرئين جلد ۾ يورپ، آفريڪا، آمريڪا ۽ اوشينيا جي جاگرافي لکيل آهي ۽ ٻئي جلد ۾ ايشيا کنڊ ۽ هندستان جي جاگرافي ڏنل آهي.

> ”جاگرافيءَ سان تعلق رکندڙ سنڌي ۽ عربي ٻولين وارا اصطلاح جيڪي هنن جاگرافين ۾ ڪم آيل آهن، سي ساڳيا اڄڪلهه جي سڌريلن جاگرافين ۾ بہ قائم آهن. جهڙوڪ: محور، قطب، خط استوا، ڏکڻائي ڦاڪ، ويڪرائي ڦاڪ، مڌيان ڦاڪ، کنڊ، ٻيٽ، اُپٻيٽ، ڀڇي ڌرتي، راس، نار، اُپسمنڊ وغيره. پراڻين جاگرافين ۾ ڪم آيل ڪي اصطلاح هاڻي مٽيل صورتن ۾ ڪم اچن ٿا. وغيره“.(29)

اصلوڪو	هاڻوڪو
چال	گردش يا ڦيرو
ڏينهن چال	روزاني گردش
ورهہ چال	ساليانی گردش
ويڪرائي گهيرا	ويڪرائي ڦاڪ گهيرا
ڏکڻائي گهيرا	ڏکڻائي ڦاڪ گهيرا
ڌرتيءَ جي چانو	ڌرتيءَ جو پاڇو
ڌرتيءَ جي مورت	ڌرتيءَ جي شڪل وغيره

ساپن جي ڳالھ: ننديرام جي زماني ۾ سنڌي سماج گهڻو تڻو زرعي ۽ ڳوناڻو هو، جتي گهڻا ڳونڙا زمينن ۽ جهنگن سان گڏ هوندا هئا، انڪري نانگ بلائون بہ جام هيون، جنهن جي ڪري اڪثر ڪري عام ڳوناڻا ڏنگبا هئا ۽ نہ ڪو خاص علاج موجود هو ۽ نہ وري سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪو سکيا جو ڪتاب موجود هو. ان مسئلي کي ڏسندي، سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر، مسٽر ڪوليئر (Collier) جي ڪتابڙي جي اشاعت جا احڪامات جاري ڪيا. اهو ڪتابڙو ڊاڪٽر اين چندروبا (Dr. Anan Chandroba) ۽ ننديرام گڏجي ترجمو ڪيو، جيڪو 1858ع ۾ 16 صفحن تي شايع ٿيو. هي پنهنجي نوعيت جو سنڌي ٻوليءَ ۾ منفرد ڪتاب هو، جنهن جو مثال ملڻ مشڪل هو. هن ڪتاب ۾ نانگن جي ڏنگ جا مختلف علاج ٻڌايل آهن.

پڌرنامو: سنڌي ادب ۾ هي هڪ منفرد ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب 1860ع ۾ شايع ٿيو. هيءُ ڪتاب نانگن بلائن جي قسمن بابت معلومات مهيا ڪري ٿو.

ننديرام پنهنجي سڄي زندگي ادب جي خدمت ڪئي. سنڌي الف-ب جي موجوده تشڪيل ۾ سندس ڪوششون ساراهہ جوڳيون آهن. جديد علمن جي اصطلاحن کي يڪجا ڪرڻ، ديوان ننديرام جي محنت جو ثمر آهي. اڄ بہ جاگرافي، جاميٽري، رياضي، ڊرائنگ ۽ ٻين علمن ۾ تيار ڪيل ڪتابن ۾ڪتب آندل سنڌي لفظ، هن جا ئي نهيل آهن. سندس ئي دؤر ۾ سنڌ جي مختلف شعبن ۾ نوان لفظ ۽ اصطلاح سنڌي ٻوليءَ لاءِ ناهيا ويا، ۽ ان ڪانپوءِ اڄ تائين اهڙو سلسلو بند ٿي ويو، جنهن جي ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ مختلف علمن جي اصطلاحن، خاص لفظن (Vocabulary) جي کوٽ محسوس ٿئي ٿي.

حوالا

1. سوميا، موهن لعل کيمچند: 'آڳاتي ۽ هاڻوڪي تعليم'، جاڳرتي، 3 آگسٽ 1968ع، ص 12
2. برٽن، رچرڊ: 'سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون'. (ترجمو محمد حنيف صديقي) سنڌي ادبي بورڊ 1976، ص 71
3. عرساڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر: 'سنڌي دب جي ارتقائي تاريخ'، اوسر اشاعتاڻو، حيدرآباد، 2009ع، ص 360
4. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 'سنڌي نثر جي تاريخ'، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد 1976ع ص 12
5. اوٺو، علي اصغر: ' ديوان ننديرام ميراڻي سيوهاڻي' (انٽرنيٽ تان کنيل)
6. راشدي، حسام الدين، پير: 'ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون'، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1981ع

7. ميراڻي ،ننديرام:’تواريخ سنڌ‘، مفرح القلوب ڇاپخانو، ڪراچي، 1861ع، ص 4

8. ساڳيو حوالو، ص 4

9. ملاح، مختيار احمد: ’مغربي سنڌ شناس‘، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 2013ع، ص 253

10. ماڙيوالا، چيتن: ’سنڌي ٻوليءَ جي عربي لپي‘، مهراڻ، 1947ع، ص 53

11. ساڳيو حوالو، ص 54

12. Report of the Director of Public Instruction, Bombay, for the Year 1857-58. Bombay: Printed At The Education Society's Press, Byculla. 1859, P-233

13. Haider, Azimusshan : History of Karachi: With Special Reference to Educational, Demographical, and Commercial Developments, 1839-1900, Feroze Sons, Karachi, 1974

14. ’سنڌي صرف وَ نحو‘، گورنمينٽ آف انڊيا 1860 (ڪتاب جو انگريزيءَ ۾ Preface)

15. ميراڻي، ننديرام:’تواريخ سنڌ‘، مفرح القلوب ڇاپخانو، ڪراچي، 1861ع، ص 5

16. ميراڻي، ننديرام: ’بابنامو‘، تعليم کاتو، ڪراچي، 1857ع، ص 3

17. ميراڻي، ننديرام: ’ايسپ جون آکاڻيون‘، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1996ع، ص 12

18. ننديرام ميراڻي، ’تواريخ سنڌ‘، مفرح القلوب، ڪراچي 1861ع، ص 5

19. مخدوم امير احمد: ’تاريخ معصومي‘ (ترجمو)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو،1959ع، ص 50

20. روهڙا، ستيش:’اوائلي سنڌي نثر جو ڀاشا وگيانڪ ابياس‘، رچنا۔ اڪتوبر، ڊسمبر، 1986ع

21. ميمڻ، محمد صديق:’سنڌ جي ادبي تاريخ‘، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2005ع، ص 235، 236

22. ساڳيو حوالو، ص 236

23. Mallah, Mukhtiar Ahmed: “The Development of Sindhi Language and Script during early English Period”, Sindhi Language Authority, Hyderabad, 2017,P-158

24. ميراڻي، ننديرام: ’سيکائڻ جو نروار‘ 1856، تعليم کاتو،ڪراچي، ص 8_9

25. ميراڻي، ننديرام: ’سيکائڻ جو نروار‘، تعليم کاتو، ڪراچي، 1856ع، ص 4

26. ميراڻي، ننديرام: ’سنساري نروار‘، تعليم کاتو، ڪراچي، 1861ع، ص 22، 23

27. ميمڻ، محمد صديق:’سنڌ جي ادبي تاريخ‘، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2005ع، ص 232

28. ساڳيو حوالو، ص 239

29. ساڳيو حوالو، ص 232